

Sûfi-Siyaset İlişkisi Bağlamında Mevlâna Halid Şiirlerinde Baban (E)Mîrleri
Baban Emirates In Mawlana Khalid Poems In The Context Of Sufi-Politics
Relationship

Veysel BAŞÇI

Dr. Öğr. Üyesi. Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri
Bölümü, Tasavvuf Ana Bilim Dalı,
Assist. Prof., Batman University Faculty of Islamic Sciences, Basic Islamic Sciences,
Department of Sufism,
e-posta: veysel.basci@batman.edu.tr
Orcid: 0000-0003-1525-0355
Doi: 10.34085/buifd.1442374

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 26 Ocak / January 2024
Kabul Tarihi / Date Accepted: 28 Mart / March 2024
Yayın Tarihi / Date Published: 25 Haziran / June 2024

Atıf / Citation: Başçı, Veysel. "Sûfi-Siyaset İlişkisi Bağlamında Mevlâna Halid Şiirlerinde Baban (E)Mîrleri". Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi: Sosyal Bilimler Dergisi, 23, (Haziran 2024): 1-28.
<https://doi.org/10.34085/buifd.1442374>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. **Plagiarism:** This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected. web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/buifd>

Öz

Nakşibendîyye-i Halidîyye tarikat kolunun kurucu pîri Mevlâna Halid-i Şehrezûrî 1779 yılında Süleymaniye'nin Karadağ bölgesinde dünyaya geldiğinde söz konusu bölge Baban Kürt (E)mîrliğinin yerel yönetim ve idaresi altındaydı. Dolayısıyla Mevlâna Halid bu emirlikte yönetici olmuş birçok Baban (E)mîrini yakından tanıma fırsatı bulmuş, kendileriyle siyasî ve dinî ilişkiler geliştirmişti ki bu ilişki biçimi Mevlâna Halid'in 1811'de Şeyh Abdullah Dihlevî'ye intisabından önce ve sonra farklı şekillerde devam etmiştir. Onun Baban (E)mîrleriyle olan ilişkisini gösteren, onlarla ilgili duygu ve düşüncelerini ve bakış açısını ortaya koyan bazı ayrıntılar, kendisinden geriye kalmış üç dilli (Kürtçe, Farsça, Arapça) dağınık haldeki şiirleri ile divanında mevcuttur. Divanında Babanzâde Osman, İbrahim, Abdurrahman ve Selim Paşa'larla ilgili şiirler kaleme aldığı görülmektedir. Söz konusu şiirlerinde, Baban (E)mîrleriyle beraber bunların iktidarı döneminde yaşanmış önemli bazı olay ve havadislere de değinerek şiirsel madde tarihleri düşmüş, yaşanmış hadiseler karşısında kâh hüznünü kâh sevincini paylaşmıştır. Babanzâde Süleyman Paşa'nın oğlu Osman Paşa'nın şehit düşmesini uzun bir mersiyeyle yâd etmiştir. Süleymaniye şehrinin genişletilmesini sağlayarak, bu şehirdeki bölgesel iktidarın sembolü olan sarayının usul ve esaslarını tavizsiz şekilde uygulayan, Kasr-ı Şirin ile Hanekîn gibi bölgeleri Baban (E)mîrliğinin sınırlarına dâhil etmiş olan Babanzâde İbrahim Paşa'yı da "başına taç yaraşan bir sultan" olarak resmetmiştir. Babanzâde Abdurrahman Paşa'nın 1808 yılında Osmanlı'nın Bağdat valisi karşısındaki üstünlüğüne vurgu yapmış, onun 1810 yılındaki Bağdat kuşatmasına da değinerek siyasî rakiplerine karşı galip gelişine de bir hayli sevinmiştir. Mevlâna Halid'in Baban (E)mîrlerini taltif ve methiyeleri sadece bunlarla da sınırlı değildir. Divanı ile dağınık haldeki şiirlerinin birçok yerinde açık ve üstü kapalı Baban (E)mîrlere işarette bulunmuş ve onlara olan hayranlığını defalarca dile getirmiştir. Bu çalışmada Mevlâna Halid'in şiirlerinde yerel iktidarla olan ilişkileri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sûfî, Siyaset, Baban (E)mîrleri, Mevlâna Halid, Şiir

Abstract

When Mawlana Khalid al-Shahrazûri al-Baghdadî, the founder of the Nakshîbandi-Khalîdi order branch, was born in the Qaradag region of Suleymaniya in 1779, the region in question was under the rule and administration of the Baban Kurdish Emirate. Therefore, Mawlana Khalid had the opportunity to freely get to know many Baban emirs who were rulers of this emirate. He developed political and religious relations with them. So much so that this form of relationship continued in a different way before and after Mawlana Khalid's affiliation with Sheikh Abdullah Dihlavî in 1811. Some details that show his relationship with Baban's orders, reflect his feelings and thoughts about them, and reveal his perspective on them are available in the trilingual (Kurdish, Persian, Arabic) poetry divan he left behind. It is seen that he wrote poems about Babanzâde Othman, Ibrahim, Abdurrahmân and Salim Pasha in this divan. In these poems, he also touched upon some important events and news that took place during the rule of Baban's emirs, and poetic dates were included in these news, and he shared sometimes his sadness and sometimes his joy in the face of what happened. He commemorated the martyrdom of Othman Pasha, the son of Babanzâde Suleiman Pasha, with a long elegy. He portrayed Babanzâde Ibrahim Pasha, who ensured the expansion of the city of Sulaymaniya, uncompromisingly implemented the procedures and principles of his palace, which was the symbol of regional power in this city, and included regions such as Qasrî Shirin and Xanakîn within the borders of the Baban Emirate, as "a sultan worthy of a crown." He emphasized the superiority of Babanzâde Abdurrahmân Pasha over the Ottoman governor of Baghdad in 1808, and was very happy about his victory over his political rivals, also referring to the siege of Baghdad in 1810. Mawlana Khalid's praise and praise of Baban's emirs are not limited to these only. In many parts of his divan and scattered poems, he explicitly and implicitly pointed out Baban's emirs and expressed his admiration for them many times. In this study, Mawlana Khalid's relations with the local government in his poems were examined.

Key words: Sufi, Politics, Baban Emirates, Mawlana Khalid, Poem

Giriş

Tarih boyunca sûflerin siyaset, devlet ve iktidarlarla ilişkileri genel olarak dolaylı bir ilişki olmuş, siyaset ve politikaya dair görüşleri de daha çok dolaylı görüşler olarak sunulmuştur. Yaşadıkları çağın devlet ve iktidar odaklarıyla ilişkileri ölçüsünde fikir beyan etmişlerdir. Devlet, siyaset yahut yerel iktidarlarla ilişkilerine dair sûflerin yazdıkları eserler ise genellikle yöneticilere hitaben kaleme alınmış *nesâyih* yani öğüt ve nasihat çerçevesinde gelişmiştir.¹ Bu eserlerde yer alan, “kutub”, “halife”, “sultan”, zıllullah” ve “tedbir” gibi kavramlar genellikle tevil ve yoruma açık kavramlar olmuştur.² Dolayısıyla sûflerin siyaset ve iktidar odaklarıyla ilişkileri ancak yazdıkları eserlerin satır araları ile söyledikleri/yazdıkları şiirlerin muhteviyatından anlaşılabilir. Çünkü sûflere ait risale, eser ve şiirlerde emsalleri gibi birer tarihi tekstlerden ibarettir. Tarihsel perspektife göre tasavvufî düşüncenin doğuşu, teşekkülü yahut şekillenşi de siyasî ve sosyal etmenlerden bağımsız düşünül(e)mez ve ister dinî ister dünyevî olsun madde aleminde insan odaklı gelişen her olguda kaçınılmaz olarak siyasetin etkisi aranır. İşbu arayışın neticesinde İslam tarihinde tasavvuf ve sûflikle ilgili kimi sorunsal tasavvurlar ortaya çıkmıştır ki bu sorunsallardan birisi de tasavvuf geleneğinin siyasî semeresinin tembellik, uyusukluk, münzevilik, durağanlık, gerileme ya da çöküş (inhitat) olarak ele alınmasıdır. Bu sorunsala göre tasavvufî eğilimler askeri saldırılar, sosyal baskılar veya haksızlıklar karşısında münfail ve pasif bir tepki dışında herhangi bir tepki vermekten uzaktır.³ Lakin tasavvuf tarihinde bu durumun aksi de görülmüştür. Sûflerin kimi zaman keçeden külahlara *taç* demeleri, sıradan isimlerinin önün *şah* veya *sultan* gibi unvanlar eklemeleri, onları iktidarlar nazarında potansiyel siyasîler durumuna getirmiş ve bunun neticesinde bazı sûfî hareketler tarih sahnesindeki yerini almıştır.⁴

Knysh’in de belirttiği gibi tasavvuf mefkûresinin kurumsallaşmaya başladığı XII. yüzyıldan itibaren İslam tarih ve coğrafyasında birbiri ardınca ortaya çıkmış olan siyasal tandaslı sûfî hareketler, süreç boyunca hareketin başlangıçtaki değer ve düşüncelerini tamamen yitirip, köklü revizyonlara uğramış ve geriye salt siyasî angajmanlara sahip hareketler olarak örgütlü yapılar şeklinde var olmuşlardır.⁵ Öyle ki İslam tarihi, İslam coğrafyasının çeşitli bölgelerinde şekillenmiş tasavvufî anlayışların siyasal erkin ya gölgesinde ya da omuz hizasında sıralandığı örnekleriyle doludur. Tarihte bir tarikat yapılanması olarak ortaya çıkan

¹ Özkan Öztürk, *Siyaset ve Tasavvuf, Osmanlı Siyasî Düşüncesinde Tasavvufun Tezahürleri* (İstanbul: Dergâh, 2017), 17.

² Necmedîn-i Dâye, *Sûfî Diliyle Siyaset*, Osmanlı Türkçesine çev. Mahmûd Karahisarî, (İstanbul: Klasik, 2010), 11.

³ Hamîd Parsaniya, *İrfan ve Siyaset*, çev. İsmail Avcı, (İstanbul: Önsöz, 2019), 35.

⁴ Abdülhüseyn Zerrinkub, *Tarihsel Perspektifiyle İslam Tasavvufu*, çev. Nurcan Altun, (İstanbul: Önsöz, 2014), 59.

⁵ Alexander Knysh, *Sûflerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, çev. Ömer Saruhanlıoğlu, (İstanbul: Nefes, 2021), 34.

Şii Safevîlerin imparatorluk momentine dönüşmesi, Horasan menşeli sûfi Serbedârî hareketinin yüzyıllara yayılan siyasal mücadelesi ya da Kuzey Afrika merkezli kimi tarikatların siyasal faaliyetleri, ister batınî-heterodoks öğretilere ister ortodoksiye yahut metadoksiye doktrinlere sahip olsun, sûfilîğin siyasal tarihindeki patrimonyalist otoritelere örnek gösterilir. Tarihte siyasi erkin gölgesinde varlığını sürdürmüş ya da siyasî erkin bir aparatı haline dönüşmüş sûfi tarikatlarından birisi de Nakşibendîyye Tarikatıdır. Modern dönemde Nakşîliğin sosyal ve siyasal boyutları üzerine yaptığı araştırmalarıyla tanınan Hamid Algar ile Necdet Tosun gibi araştırmacıların Nakşîliğin doğuşu ve yayılmasıyla ilgili paylaştığı bilgilerden de anlaşılacağı üzere bu tarikat, tarihteki pek çok sûfi hareket gibi, hiyerarşisinde pîr-i sâni (ikinci pîr) kabul edilen Hâce Ubeydullah Ahrâr'ın (ö.1490) faaliyetleri neticesinde, doğup geliştiği Mâverâünnehir'deki yerel idarecilerle ilişkiler kurmuş, ardından daha geniş bölgelere yayıldıkça tarikatın siyasal ilişkileri de çeşitlenerek artmıştır.⁶ Tarihsel süreçte İslam coğrafyasının çeşitli bölgelerinde Sünnî devlet ve hükümdarların desteğini alan Nakşibendîyye Tarikatı, İran'daki Şii Safevî Devletinin (1501-1736) baskılarına maruz kaldıkça başka bölgelere göç etmeyi sürdürmüş, böylelikle tarikatın farklı coğrafyalara yayılması da hız kazanmıştır. Nakşibendîyye Tarikatının süreç içerisinde Orta Asya ve Hint alt kıtasında yaşadığı dönüşümlerle birlikte yönünü batıya yani Kürt coğrafyası ve Osmanlı'ya dönmesi XV. yüzyıl itibarıyla artarak devam etmiştir.⁷ Nakşibendîyye Tarikatının belirgin Sünnî çizgisi ve şeriat kurallarına sıkı sıkıya bağlı olması Sünnî anlayışa sahip Osmanlılar tarafından da sahiplenilmiştir ve kısa süre içerisinde Türklerin çok yönlü desteğini de almayı başarmıştır. Doğduğu coğrafyadan Anadolu'ya gelen ilk Nakşî şeyhleri, Osmanlı idarecileriyle yakın ilişkiler kurmuştur, hatta Osmanlı siyasî hayatında önemli bir takım roller de üstlenmişlerdir. Algar'a göre şeriat hükümlerine bağlı, kararlı bir Sünnî tarikat olan Nakşibendîyye, Osmanlı devlet ve yönetim anlayışına uygun doktrinel bir vurguya sahiptir ve Anadolu'da uzun süre varlık gösteren, potansiyel olarak da isyancı kabul edilen unsurları zayıflatmak üzere Osmanlılar tarafından politik ve ekonomik destek de görmüştür.⁸ İrfan Gündüz'e göreyse, "Nakşibendîyye Tarikatı dinî kurallara ve Ehl-i Sünnet'e bağlılık konusuna önem veren bir tasavvuf anlayışına sahip olduğu için farklı zamanlarda ve farklı bölgelerde dinî kurallardan sapan kimi batınî, Kalenderî, Hurûfî vs eğilimlere sahip farklı heterodoks sûfi gruplara karşı

⁶ Hamid Algar, *Nakşibendîlik*, çev. Cüneyd Köksal ve dğr. (İstanbul: İnsan, 2012), 67-68. Necdet Tosun, "Tarihsel Süreçte Nakşibendîler ve Siyaset", ed. Salih Çift-Takyettin Karakaya, *Tarihten Günümüze Sûfi-Siyaset İlişkileri*, (İstanbul: Ensar, 2020), 357-360.

⁷ Osman Türer, "Osmanlı Anadolu'sunda Tarikatların Genel Dağılımı", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, ed. Ahmet Yaşar Ocak, (Ankara: TTK, 2005), 229.

⁸ Algar, *Nakşibendîlik*, 73.

siyasal erk ve idareciler tarafından panzehir misali bir tür kalkan olarak da kullanılmıştır”.⁹ Hâl bu kalkan olarak kullanılma hâlinin bizatihi kendisi, siyasetin mütemmim cüz’ü olarak belirmiş ve Nakşî hareketleri de emsali pek çok sûfî hareket gibi siyasetin merkezine taşımıştır. Tarihsel süreçte şekillenmiş olan Sünnî ve iktidar yanlısı karakteri sayesinde olsa gerek Nakşî tarikat ile bu tarikata ait alt kolların tarihte Osmanlılarla karşı karşıya geldiği de pek görülmemiştir. Ancak bu politik yaklaşım, Kürt-Nakşî karaktere sahip yapılar söz konusu olduğunda farklılık gösterebilmiştir. Osmanlılar tarafından dinî ve etnik yönleriyle iki taraflı ele alınan Kürt yahut şark meselesi; bugün olduğu gibi dün de belli bir takım siyasî angajmanlara sahip bir mesele olagelmıştır. Bu mesele modern dönem ulus-devlet ve devlet-millet muhayyilesinin şekillenmesi öncesinde bile tedavülde olan bir meseledir. Nitekim XV. yüzyıldan itibaren Kürt meselesi ya da resmi söylemle şark hadisesini reaksiyonel politik yaklaşımlarla ele almış olan Osmanlı devlet aklı, bu siyasî yaklaşımını Sünnî, Nakşî ama Türk olmayan yapılar hususunda da olsa sürdürmüştür. Mesela Osmanlı yönetiminin Nakşîlerle karşı karşıya geldiği tarihteki ilk örnek Kürt coğrafyasında vuku bulmuştur. Diyarbakır’daki Nakşî yapılanmanın önemli isimlerinden Şeyh Aziz Mahmud Urmevî’nin (ö. 1638) ailesiyle birlikte Safevî mezâliminden kaçıp Urumiye’den Diyarbakır’a gelerek burada Nakşî Tarikatını yayması, Şeyh’in kısa süre içerisinde Kürtler tarafından “kible-i âlem bir dinî ve tasavvufî lider” olarak görülmesi ve hareketini geniş kitlelere ulaştırmasıyla sonuçlanmıştır.¹⁰ Gün geçtikçe güçlenen ve güçlendikçe Kürtler arasındaki popülaritesi artan Şeyh Mahmud Urmevî’nin giderek artan nüfuz ve etkisi karşısında Osmanlı devlet aklı ve bürokrasisi ziyadesiyle endişelenmiştir. Adı geçen Nakşî şeyhinin, Sultan IV. Murad (ö. 1640) tarafından Diyarbakır’da infaz ettirilmesi, tekke ve hangâhlarının kapatılması hadisesi, Osmanlı Devleti’nin Nakşî bir yapılanma ve bu yapılanmanın önemli isimleriyle hesaplaşmasının arkasında, etnik bir mesele olduğu kadar politik, jeo-politik ve ekonomik bir takım sebep ve sonuçların olduğunu da gösterir.¹¹

Kürtlere ve Kürt bölgesine münhasır Nakşîliğin kendi iç dönüşümündeki en büyük kırılmalardan birisi de XIX. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmıştır. Sözü edilen bu kırılma, Mevlâna Halid-i Şehrezûrî’nin (ö. 1827) yerel Kürt (E)mîrliklerin zayıflatılmaya başlandığı XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Şah Abdullah Dihlevî (ö. 1824)’den aldığı *tam ve mutlak* yetkilerle Süleymaniye’ye dönmesiyle birlikte yaşanmıştır. Mevlâna Halid’in Nakşîliğin “Müceddediye/Yenilikçi” düşüncelerini yaymaya başlamasıyla birlikte vücuda getirdiği yeni

⁹ İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet Tekke Münâsebetleri*, (İstanbul: İbni Haldun Üniversitesi Yayınları, 2019), 79.

¹⁰ İbrahim Peçevî, *Peçevî Tarihi*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999), 2/463.

¹¹ Peçevî, *Peçevî Tarihi*, 2/462-463. Necdet Tosun, “Tarihsel Süreçte Nakşibendiler ve Siyaset”, 379-380.

söylem, önce Kürdistan ardından Anadolu'da hızla yayılmaya başlayınca Osmanlı Devlet bürokrasisine mensup bazı kişiler Nakşî-Halidîliğe bağlanmış ve bu durum Nakşîliği kalkan olarak kullanmaya alışık Osmanlı Devlet aklını nispeten şaşırtmıştır. Mevlâna Halid'in, yeni Nakşî yorumu ama daha da önemlisi onun Kürt kimliğine sahip oluşu, Osmanlıyı evvela kaygılandırmıştır ki bu kaygının neticesinde Osmanlı bürokrasisi uzun yıllar Halidîliği potansiyel bir tehlike olarak da görmüş ve bu tarikat kolunun hareketliliğini sürekli gözetleyerek varlığına şüpheyle yaklaşmıştır hatta bir kısım Halidî mensubunu tutuklatarak İstanbul'dan sürgüne dahi göndermiştir.¹² Lakin Halidîliğin kısa süre içerisinde bir hayli taraftar bulmasına şaşırın sadece Osmanlı müesses nizamı değildir. Bu duruma şaşırılmış ve kaygılanmış idarî/siyasî akıllardan biri de yerel Kürt yapılarıdır.

Bilindiği üzere Mevlâna Halid, 1779 yılında Süleymaniye'ye bağlı Karadağ kasabasının Zerdîyâva nahiyesinde dünyaya geldiğinde söz konusu bölge Baban Kürt (E)mîrliği (1649-1850) tarafından yönetilen bir bölgedir.¹³ Dolayısıyla onun gerek gençlik evresinde gerekse tahsil ve tedris günlerinde mezkûr (E)mîrlik ile direkt ve dolaylı ilişkileri söz konusudur. 1789-1805 yılları arasında Baban (E)mîrliğinin ilim merkezi konumundaki *Abdurrahman Paşa Medresesinde* tedrisat ve eser telifiyle uğraşırken bir yandan da manevî bir arayışa girerek tasavvufa yönelmiş olan Mevlâna Halid, kısa sürede bölgede müstesna bir sûfi lidere dönüşerek, kendisine kişisel olarak bağlı halifeler ve müritlerden oluşan geniş bir ağ oluşturmuş ve söz konusu yerel iktidarlar ile inişli çıkışlı bir ilişki geliştirmiştir.¹⁴ Şüphesiz bu ilişki biçimini gösteren pek çok eser kaleme alınmış ve konu hakkında bir hayli araştırmada yapılmıştır. Ancak sözü edilen ilişki biçimini gösteren eserlerden birisi de Mevlâna Halid'e ait şiirler ile şiir divanıdır. Ağırıklı olarak Farsça, Arapça ve Kürtçe şiirlerden oluşan Mevlâna Halid divanında ve dağınık şiirlerinde onun Kürt yerel iktidarlara ilişkisini gösteren onlarca şiiri mevcuttur.¹⁵ Bu şiirlerin önemi de şairin yaşadığı çağ ve o çağın önemli olay ve olgularını, önemli şahsiyetlerini işlemiş olmasıdır.¹⁶ İhtiva ettiği biyografik ve tarihi malûmatlar açısından mezkûr divan ve şiirler bir hayli önem arz etmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada ilkin Mevlâna Halid'in divanı, şiirleri ve şairliği ile ilgili kısaca bilgi verilecek ardından Baban Kürt (E)mîrliğinin siyasal tarihçesi ve Mevlâna Halid'in Baban (E)mîrleriyle olan ilişki biçimini gösteren şiirlerine odaklanılacaktır.

¹² Nihat Karademir, *Osmanlı'nın Son Yüzylında Kürtler, Modernleşme, Merkeziyetçilik ve İsyan*, (İstanbul: Nübihar, 2017), 427.

¹³ Abdülkerim Müderris, *Danışmend-ı Kurd Der Hizmet-i İlm û Din*, (Tahran: İntişarat-ı İttılaat, 1369), 142-145.

¹⁴ Butrus Ebu-Manneh, "Halidîliğin Yükselişine ve Gelişimine Yeni Bir Bakış", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, ed. Ahmet Yaşar Ocak, (Ankara: TTK, 2005), 281. Abdülcabbar Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidîlik*, (İstanbul: Nizamiye Akademi 2017), 197-200.

¹⁵ Mihenduht Mu'temedî, *Nakş-i Ez Mevlâna Halid-i Nakşibendî ve Peyrovan-ı Tarikat-ı Ū*, (Tahran: Pajeng, 1368), 240-383.

¹⁶ Mevlâna Halid-i Bağdâdî, *Divân*, tercüme ve şerh. Abdülcabbar Kavak, (İstanbul: Semerkand 2013), 30.

1. Mevlâna Halid Divanı, Şiirleri ve Şairliği

Türkiye, İran, Irak ve Mısır'daki çeşitli kütüphanelerde el yazma nüshaları bulunan Mevlâna Halid divanı, ilk olarak Sultan Abdülmecid (ö. 1861) devrinde 1844 yılında İstanbul'da tâb edilmiştir. Şiirlerinden de anlaşılacağı üzere genç yaşından itibaren şiir yazmaya başlamış olan Mevlâna Halid'in vefatının ardından derlenerek çeşitli tarihlerde matbû hale getirilmiş ve farklı zamanlarda da istinsah edilerek yayınlanmış üç dilli (Farsça, Arapça ve Kürtçe) bir divandır. Nüsha farklılıklarından ötürü divanındaki beyit sayısı yaklaşık 1300 olsa da divanında yer almayan dağınık haldeki şiirleriyle beraber bu sayı daha fazladır. Mezkûr divanı ile çeşitli kaynaklardaki mevcut şiirleri farklı tarihlerde Kürtçe, Türkçe, Arapça ve Farsça'ya çevrilmiş ya da bu dillerde şerh edilmiştir.¹⁷ Mevlâna Halid'in divan ve şiirleriyle ilgili Abdülkerim Müderris, Sadrettin Yüksel, Muhammed Arif Karakaya, Abdulcebbar Kavak ve Mihenduht Mu'temedî gibi isimler tarafından yapılmış çalışmalar en kapsamlı çalışmalar olarak değerlendirilebilir.¹⁸ Söz konusu bu çalışmalarda yer almayan bazı şiirleri de yine çeşitli tarihlerde adı geçen ülke ve dillerde seçme ve derleme şiirler olarak basılmıştır.¹⁹ Örneğin yazışmalarından derlenmiş *Mektubâtında*, kendisine ait olan ve olmayan toplam 119 parça şiiri vardır ve bu şiirlerin kendisine ait olanları matbû divanında yer almamaktadır.²⁰ Keza Abdülmecid Hânî'nin "sağlam ve güvenilir şiirleri dışında daha pek çok şiiri olduğu, bunlardan bazılarının yanlış ve bozulmuş olabileceğine" yönelik tespiti, onun matbû divanında yer almayan pek çok şiiri olduğunun da ispatıdır.²¹ Ayrıca birçok klasik dönem şairinde görüldüğü gibi, çeşitli kaynaklarda kendisine nispet verilmiş şiirler olduğu gibi başka şairlere ait şiirlerin de kendisine nispet verildiği olmuştur.²²

Şiirlerinde genellikle "Halid" bazen de "Nurî" mahlasını kullanmış olan Mevlâna Halid, şiir fenninde oldukça mahirdir ve özellikle Farsça şiirleriyle adından söz ettirmiştir. Terki-bî bend, terci-bî bend, kaside, methiye, gazel, müfred, rubâi ve muhammes kalıplarında şiirleri bulunan şairin divanı ile dağınık eserlerinden derlenmiş şiirlerinde başta Hafız-ı Şirazî (ö. 1390-?) olmak üzere Nizâmî-i Gencevî (ö. 1214-?-), Sa'dî-i Şirazî (ö. 1292), Molla Camî (ö.

¹⁷ Bağdadî, *Divân*, 29-34.

¹⁸ Abdülkerim Müderris, *Yâd-i Merdân*, (Baghdad: İraqi Academi Press, 1983) 1/412-580.

¹⁹ *Divana Mevlana Xalidê Şehrezorî*, Wergar Ji Farisî û 'Erebî. Mela Ebdurrehîm Cizirî (Van: Lorya, 2022).

²⁰ Mohyeddin Amjadi-Abdollah Toluei Azar, "Saadi's poetry and its effect on the Persian letters of Maulana Khalid Naqshbandi" *Journal of Iranian Studies*, 20/ 39 (Summer 2021), 10-25.

²¹ Abdülmecid Hânî, *el-Hedâikül-Verdiyye*, trc. Abdülkadir Akçiçek, (İstanbul: Rehber, 1986), 566.

²² Örneğin Kamuran Bedirhan "Ferbûna Zimanê Kurdî" adlı eserinde Mevlâna Halid'e ait "çî tedbir ey müselmanân ki men hûdr ra nemidânem" matlai ile başlayan Farsça ve Kürtçe karışık nazmedilmiş uzun bir gazeline yer verir. Qanetê Kurdo, *Tarixa Edebyata Kurdî*, (Ankara: Özge, 1992), 137. Ancak söz konusu gazelde yer alan özellikle Farsça beyitler, Mevlâna Celaleddin-i Rumî'ye (ö. 1273) nispet verilmiş beyitler olup ilhâki denilen anonim şiirlerdendir ve Mevlâna Halid'e aid değildir.

1492), Mahmud-i Şebüsterî (ö. 1320), Hâcû-yi Kermânî (ö. 1352) ve Kemaleddin-i Hücendî (ö. 1401) gibi şairlerin etkisini görmek mümkündür.²³ Çoğunluğu Farsça olmakla beraber Kürtçe ve Arapça şiirlerin de sahibi olan şair bazen bu üç dilde müsellesât şiirlerde nazmetmiştir.²⁴ Muhteviyat bakımından oldukça çeşitlilik arz eden divanı ve şiirleri, genellikle aşk ve muhabbet merkezli olup tasavvufî şiirlerdir. Bununla beraber içerisinde tabiat şiirlerine, lirik, kelimî, fikhî ve lüğevî unsurlara da fazlasıyla rastlanır. Şair, Şehrezûr muntıkası ile buradaki *Bağ-ı Abdalan*, *Karaçûy* ve *Serçinar* gibi önemli mesire yerleri hakkında bile bir tabiat şairi gibi bahariye temalı şiirler de söylemiştir.²⁵ Ayrıca şiirlerinde yaşadığı bölgenin tanınmış alimleri ile ileri gelen aşiret reislerini metheden pek çok şiiri de vardır. Örneğin ulemadan Molla Celaleddin Hurmalî (ö. 1816), Şeyh Abdülkerim Berzencî (ö. 1798), Kadı Molla Mustafa, Seyyid Abdullah Haydarî ve Molla Salih Teremârî, aşiret ileri gelenlerinden Hasan Beg-i Caf gibi birçok ismi şiirlerinde methetmiştir.²⁶

Şiir üslûp bilimi açısından Irakî üslûp şairleriyle benzer kategoride yer alır zira bu üslûp şairlerinin en önemli özelliği *mahbûb*, *ma'bud* ve *maşuk* üçlemesinin çeperinde dolaşırken iki ya da ikiden fazla dilde şiirler nazmetmiş olmalarıdır. Hamid Algar onun şiir ve şiir üslûbuyla ilgili olarak; "Hint-İran şairlerinden Bîdil-i Dehlevî (ö. 1720) ve Mîr Derd'in (ö. 1785) edebî üslûbuyla yazdığı şiirlerin bazılarında derin hayal gücünü gösteren incelikler olsa da sanatsal değeri genelde vasattır" diye bir çıkarımda bulunmaktadır.²⁷ Oysa bu görüşün aksine Mevlâna Halid'in şiirleri genel anlamda edebî form, estetik, tasvir ve muhteviyat açısından Irakî üsluba yakın ve son derece güçlü şiirlerdir. Divanında özellikle antropomorfiz değeri yüksek şiirler kalem aldığı görülmektedir.²⁸ Aşağıdaki beyitler onun şiirlerinde sıklıkla görülen bu antropomorfiz tasvir ve metaforlara sadece küçük bir örnek teşkil eder:

جان به استقبال جانان می رود	تشنه سوی آب حیوان می رود
بـلبـل شیدا شد آزاد از قفس	سوی گل گشت گلستان می رود
در فراقش صبر کردن چون توان؟	جسم اگر باز ایستد جان می رود ²⁹

Şiirlerinde özellikle Hafız-ı Şirazî'nin gazellerine yaptığı istikbâl ve nazirlerde Hafız'dan daha belîğ önermelerde bulunduğu örneklerin sayısı da az değildir.³⁰ Mevlâna Halid şiir ve

²³ Amjadi-Toluei Azar. "Saadi's poetry and its effect on the Persian letters of Maulana Khalid Naqshbandi", 18-19.

²⁴ Bağdâdî, *Divân*, 30-31.

²⁵ Mu'temedî, *Nakş-i Ez Mevlâna Halid..*, 294. Muhammed Rauf Tevekkoli, *Tarih-i Tesevvuf Der Kürdistan*, (Tahran: Tevekkoli, 1378), 200-201.

²⁶ Mu'temedî, *Nakş-i Ez Mevlâna Halid..*, 301-319-322-325-330-387. Bağdâdî, *Divân*, 534-537- 619-622.

²⁷ Hamid Algar, "Hâlid el-Bağdâdî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Şubat 2024).

²⁸ Mu'temedî, *Nakş-i Ez Mevlâna Halid..*, 247-278.

²⁹ *Can canânla buluşmaya gider / Susamış halde ab-ı hayata gider / Kafesten kurtulan bülbülü şeydaya döndü / Güle doğru meyletti, gülistan(a) gider / Ayrılığın nasıl sabretsin bu can? / Beden dursa dahi can gider.* Mihendûht Mu'temedî, "Mevlâna Halid ve Muradeş Der Hind", *Kand-i Parisî*, 1370, 2-3 / 68.

şairliğiyle klasik dönem Kürt şairleri üzerinde de önemli etkiler bırakmış bir şairdir. Özellikle Kürt-Nakşî çevrelerde ve medreselerde şiirlerine tahmîsler yazılmış, nakize ve nazirelerde bulunulmuştur.³¹ Lakin şairlik şöhreti genel olarak İranî sahada ve kısmen de Süleymaniye ve Halepçe civarında daha belirgindir. Günümüzde İran'da faaliyet gösteren ve dünyanın en kapsamlı dijital şiir portalı olan *ganjoor* adlı programda onun Kürtçe ve Arapça şiirleri de dâhil olmak üzere bütün şiirlerini *Halid-i Nakşîbend* adıyla bulmak mümkündür.³² Ayrıca onun “ca-yi canân est incâ mâye-i canem kûcast / menzil-i sultan-ı hûban est, sultanem kûcast” matlaı ile başlayan gazeli de yine İranlı pek çok edip ve şiir sever tarafından ezbere bilinip okunan şiirlerdendir.³³

2. Baban Kürt (E)mîrliğinin Siyasal Tarihçesi

Şerefhan-ı Bidlisî, soy ve cemiyet açısından Kürtlerin önemli birleşenlerinden olan Babanların, köken olarak İran'ın Savuçbulak/Mahabad sınırları içerisinde yer alan *Larcan* bölgesinden olduklarını ve Pir Budak b. Mîr Abdal-ı Bebe'nin soyundan geldiklerini belirtir.³⁴ Larcan, Soran, Meşyakurd ve Salduz gibi bölgelerde egemen olan Babanlarda, Pir Budak'tan sonra yerine oğlu Rüstem b. Budak Bey geçer ancak kısa bir süre sonra Pir Nazar adlı hizmetlilerinden birisi tarafından emirliği elinden alınır. Pir Nazar'ın vefatından sonra (E)mîr Süleyman ve (E)mîr İbrahim tarafından idare edilir. Bu iki (e)mîrin evlatları arasında baş gösteren iktidar kavgası Kanuni Sultan Süleyman devrine (1520-1566) kadar devam eder. Bu süre zarfında (E)mîrlik sistemi zayıflar ve yerel iktidarın elinde sadece Hıdır Bey tarafından yönetilen Mêrg Sancağı kalır. Hıdır Bey'in vefatından sonra Babanlar bölgedeki iktidarlarını tamamen kaybederler.³⁵ Babanların ikinci kez tarih sahnesine çıkışı ise XVII. yüzyılın ortalarına rastlar. Soran (E)mîrleri soyundan gelen Pişder konfederasyonu birleşenlerinden Nureddinî Aşiretinden ve Dar(a) Şemane/Şemate bölgesinden Fakî(h) Ahmed-i Dar Şemane'yî'nin (ö. 1664) *Baba/Bebe* unvanı kullanan kendisi ve ahfadı, tarihte ikinci Babanzâdeler olarak anılır.³⁶ Serdeşt, Bilbas, Mukrî, Mahabad ve Şehrezûr gibi bölgelerde hakimiyet kuran II. Babanların ilk kudretli (E)mîri ise I. Süleyman-ı Baban (ö.1703)'dir. Babanların Osmanlı Devletinden resmen *Paşa*

³⁰ Hafız-ı Şirazî ile Mevlâna Halid'in söz konusu şiirini karşılaştırmak için bkz. Muhammed Rıza Berziger-i Halikî, *Şah Nebat-ı Hafız*, (Tahran: Zevvar, 1400), 390-391 ve Sadrettin Yüksel, *Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin Divan ve Şerhi*, (İstanbul: Sabah Gazetesi Kültür Yayınları, 1977), 174-175.

³¹ Söz konusu nazire, tahmis ve nakizeleri için bkz. *Dîwana Şêx 'Ebdurrehmanê Aqtepe u Kerbelayê*, müstensih. Zeynelabidin Amidî, (Diyarbakır: Fasiküle, 1980), 36-38, 43-45, 50-52,54-57.

³² *Ganjoor*, (Erişim 18 Şubat 2024), <https://ganjoor.net/khaled>

³³ Beytin tercümesi: *Burası canân yeridir, canıma derman nerededir? / Güzeller sultanına menzildir, ol sultanım nerededir?*

³⁴ Şerefhan Bidlisî, *Şerefnâme*, ed. Vladimir Zernov, (Tahran: İntişarat-ı Esatir, 1377), 280.

³⁵ Muhammed Emin Zeki Bey, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, çev. Vahdettin İnce vd. (İstanbul: Nûbihar, 2018), 738.

³⁶ Abdülkadir b. Rüstem el-Bâbanî, *Siyeru'l-Ekrah, Bâban ve Erdelan Kürtleri Tarihi*, haz. Veysel Başçı-Eral Ceylan, (İstanbul: Peywend, 2019), 130. Baba Merduh-i Ruhanî, *Tarih-i Meşahir-i Kürd*, (Tahran: İntişarat-ı Suruş, 1382), 3/451.

unvanı alan ilk (e)mîri de söz konusu I. Süleyman'dır.³⁷ 1694 yılında Erdelan Kürt (E)mîrliğinin bazı bölgelerini ele geçirerek Osmanlıya bağlayan I. Süleyman-ı Baban, bölgede iktidarını Kerkük'e kadar genişletir.³⁸ Bu hizmetleri karşılığında Osmanlı Devleti Şehrezûr bölgesinin idaresini ocaklık-yurtluk olarak Babanlara verir. Ancak İranlıların da yardımıyla iktidar el değiştirdikten sonra İstanbul'a iltica eder ve 1703 yılında Edirne Mutasarrıfı iken burada ölür.³⁹ Çuvalan/Çolan Kalesini hükümet merkezi olarak kullanan Babanzâde I. Süleyman Paşa'dan sonra yerine oğlu Ferhad Paşa geçse de pek bir varlık gösteremez.⁴⁰ Bu dönemde Baban topraklarının bir kısmı Zengene Kürt Aşireti tarafından ele geçirilir. Ferhad Paşa'dan sonra Bekir Beg/Paşa (ö. 1716), Babanların hükümet merkezini Dara Şemane'den Mavt'a taşıyarak Şehrezûr Ovasına hâkim *Bekirabâd Kalesini* inşa ettirir. Emirliğin sınırlarını Sirvan nehrinden küçük Zap nehrine kadar genişleten Bekir Beg, Kerkük'ü ele geçirmek ister fakat bu durum onu Osmanlıyla karşı karşıya getirir ve 1716 yılında öldürülür. Beş yıllık bir iktidar boşluğundan sonra Bekir Beg'in kardeşi Hane Paşa Osmanlı Devleti'yle tekrardan iyi ilişkiler kurarak 1721 yılında Baban topraklarının yönetimini geri alır. Bu süre zarfında Kerkük'ten Hemedan'a kadar olan bölgeyi yöneten ve Osmanlıyla birlikte İran seferlerine katılan Hane Paşa, Erdelan Kürt (E)mîrliğinin yönetimini de bir süreliğine üstlenir.⁴¹ Ancak 1730 yılında Nadir Şah-ı Avşar (ö. 1747) Erdelan Kürt bölgesini Babanlardan geri alır. Osmanlı ile İran arasındaki mücadelelerde aktif rol oynayan Erdelan ile Baban (E)mîrliği arasındaki iktidar kavgaları, tarihin her döneminde olduğu gibi bu tarih aralığında da devam ederek Osmanlı ile İran devletleri tarafından siyasî angajman olarak kullanılmaya devam eder.⁴² Hane Paşa'dan sonra Baban (E)mîrliğinin başına Bekir Beg'in oğlu Selim Paşa (ö. 1757) geçer. Selim Paşa 1753'ten 1757'ye kadar Erdelan ve Baban sınırları içerisinde kalan Mukrî ve Mahabad bölgelerini yönetir.⁴³ Bu arada Babanlı Selim Paşa ile Halid Paşa'nın (ö. 1742) oğlu "Maktûl" nisbesiyle anılan II. Süleyman Paşa (ö. 1765) arasındaki iktidar mücadelesi de hız kaybetmeden 1760 yılına kadar devam eder. II. Süleyman Paşa ile I. Selim Paşa'dan oluşan ve ileriki tarihlerde de örneğine rastlanacağı üzere çift başlı bir iktidar devresi yaşanır. Bu süre zarfında Erdelan ve Baban (E)mîrlikleri de İran ile Osmanlı arasında el değiştirir ve mahallî idareciler de baba-oğul, amca-yegen şeklinde ittifak ettikleri bu devletler tarafından yönetime getirilir ya da azlettirilir. Babanzâde II. Süleyman Paşa'nın 1765 yılında vefat etmesiyle birlikte yönetime kardeşi

³⁷ Ruhanî, *Tarih-i Meşahir-i Kürd*, 452.

³⁸ İbrahim S. Işık, *A'dan Z'ye Kürtler, Kişiler, Kavramlar, Kurumlar* (İstanbul: Nûbihar, 2017), 72.

³⁹ Zeki Bey, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, 739.

⁴⁰ el-Bâbanî, *Siyeru'l-Ekrad.*, 136.

⁴¹ Merduh-i Kurdistani, *Tarih-i Merduh*, (Tahran: Karnek, 1379), 343.

⁴² Sheerin Ardalan, *Erdelan Kürtleri*, çev. Heval Bucak, (İstanbul: Avesta, 2011), 110.

⁴³ Ardalan, *Erdelan Kürtleri*. 109.

Muhammed Paşa (ö. 1778) getirilir. Ancak kardeşi Ahmed Paşa (ö. 1779) ile yaşadığı derin ihtilaflar sonucunda 1778’de iktidarını kaybeder. Ahmed Paşa’nın iktidarı bir yıl sonra Bağdat yolunda vefat etmesiyle son bulur. Vefatından sonra (E)mîrliğin başına I. Mahmud Paşa (ö. 1782) geçer. Osmanlı ve İran devletlerinin müdahaleleri neticesinde 1787 yılında (E)mîrliğin başına bu sefer de Mahmud Paşa’nın oğlu Osman Paşa (ö. 1788) getirilir. Osman Paşa Osmanlı’nın yanında yer alarak Irak’ın güneyindeki ayrılıkçı Vahhabi aşiretlerin te’dib edilmesi harekâtlarına da katılır. Ancak 1788’de Osmanlı’nın Bağdat valisi tarafından zehirlenerek öldürülür.⁴⁴ Kısa bir ara dönemin ardından Baban (E)mîrliğinin başına bu sefer de Ahmed Paşa’nın oğlu İbrahim Paşa (ö. 1803) getirilir. İbrahim Paşa’dan sonra da Mahmud Paşa’nın oğlu Babanzâde Abdurrahman Paşa (ö. 1813) yönetime atanır. Abdurrahman Paşa, Osmanlıyla karşı karşıya da gelir. İktidarı döneminde Kuy/Köysancak, Harir, Revanduz ve Serdeşt gibi bölgeleri Baban topraklarına katan Abdurrahman Paşa iki kez de Bağdat’ı kuşatır ve Bağdat Valisi Küçük Süleyman Paşa’yı (1780-1802) yenilgiye uğratır.⁴⁵ 1813 yılındaki vefatından sonra yerine oğlu II. Mahmud Paşa (ö. 1834) geçer. Dört yıllık bir iktidarın ardından görevden alınarak yerine Abdullah Paşa (ö. 1850) getirilir. Abdullah Paşa kendilerine sığınan Kölemen Davut Paşa’yla (ö. 1851) birlikte hareket ederek Bağdat’ı Süleyman oğlu Said Paşa’dan geri alır. Ancak Osmanlı Devleti’nin vezâret rütbesiyle Bağdat valiliğini tevcih ettiği Kölemen Davud Paşa’yla Babanzâde Mahmud Paşa’nın da arası açılır ve Mahmud Paşa bu sefer İran tarafının desteğini arar. (E)mîrlikteki rakibi Abdullah Paşa’nın Kermanşah Emîri Ali Mirza’ya sığınmasıyla Osmanlıyla arası tekrar düzelir.⁴⁶ 1847 yılında Babanzâde Ahmed Paşa’nın Koy’daki yenilgisiyle birlikte Baban (E)mîrliği siyasî ve idarî anlamda ciddi bir yara alır. Bu tarihten sonra Ahmed Paşa’nın kardeşi Abdullah Paşa, Süleymaniye’ye (*e)mîr, paşa, mutasarrıf* ya da *vali* unvanıyla değil, Tanzimattan sonra adım adım icra edilen merkezileşme sürecinin bir sonucu olarak *kaymakam* unvanıyla atanır. Babanlardan olmayan Mirliva İsmail Paşa’nın Süleymaniye merkeze kaymakam sıfatıyla atanması ile de 1851 yılında Baban (E)mîrliği resmen son bulur ve merkezi yönetim tarafından doğrudan idare edilen bir birim haline getirilir.⁴⁷

1649-1850 yılları arasında Süleymaniye, Şehrüzûr, Kerkük, Revanduz, Ranya, Bane, Harir, Erbil ve civar bölgelerini yönetmiş olan Babanlar ve onların soyundan gelen aile fertleri tarihte *Babanlar*, *Babanîler* yahut *Babanzâdeler* olarak anılmışlardır. XVIII. yüzyılın başlarında Şehrüzûr merkezli Baban toprakları doğrudan Osmanlı sultanına bağlı Irak genel valisinin

⁴⁴ Muhammed Emin Zeki Bey, *Kürt ve Kürdistan Ünlüleri*, çev. M. Baban vd., (Ankara: Özge, 2005), 379.

⁴⁵ el-Bâbanî, *Siyeru'l-Ekrad..*, 149-163.

⁴⁶ Zeki Bey, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, 741-742.

⁴⁷ Işık, *A’dan Z’ye Kürtler...*, 72. Orhan Örs, *Aşiretçilik, Milliyetçilik ve İslamcılık Kavşağında Osmanlı’nın Kürt Siyaseti*, (İstanbul: Nûbihar, 2019), 81.

egemenliği altına verilmiş ve bundan böyle, bu eyalete bağlı altı sancağı oluşturan Kerkük, Erbil, Köysancak, Kalaçolan, Revanduz ve Harir'deki Kürt beylerini Sultanın Bağdat'taki naibi atamıştır.⁴⁸ Sultan Abdülhamid (1876-1908) döneminden itibaren ise Babanzâdelere mensup pek çok isim Osmanlı'da mülkî ve askerî erkanda görev almış, entelektüel birikimi yüksek bir aile olarak tanınmışlardır. Aynı durum İran bürokrasisinde de yaşanmıştır. Osmanlı dönemi sonrasında yeni Türkiye, Irak ve İran'da da Babanzâdelere pek çok isim önemli mevkilere getirilmiştir.⁴⁹

3. Mevlâna Halid ve Baban (E)mîrliği İlişkileri

Baban ve Erdelan (E)mîrliklerindeki en geniş nüfus ağına sahip Kürt Caf aşiretinin Mikailî koluna mensup Mevlâna Halid 1776 kimi rivayetlere göreyse 1779'da Baban Kürt (E)mîrliğinin sınırları içerisindeki Karadağ merkeze bağlı Zerdiyâvâ nahiyesinde dünyaya geldiğinde Süleymaniye merkezli Baban (E)mîrliği Muhammed Paşa ile kardeşi Ahmed Paşa arasında yaşanan iktidar kavgalarına sahne olmaktadır. İhtilaflar Halid Paşa'nın oğlu I. Mahmud Paşa'nın yönetimi devralmasıyla kısmen durulsa da Osmanlı ile İran devletleri arasında olmanın yarattığı sıkışmışlıktan ötürü devamlı surette yaşanan taraf değiştirmeler ve alternatif ittifak arayışları neticesinde stabil bir durum sağlanamıyordu. Son derece çalkantılı ve stabil olmayan bir coğrafyada dünyaya gelen Mevlâna Halid, I. Mahmud Paşa'nın yeğeni ve Süleymaniye şehrinin bânisi İbrahim Paşa'nın 1783'de (E)mîrliğin başına geçerek imaret, idarî ve ilmî açılardan başarılı işler yapması neticesinde küçük yaştan itibaren bölgedeki çeşitli medreselerde tahsil görme imkânı bulmuştu. Babanların ilim irfan ve tasavvuf ehli ile şair ve ediplere son derece ihtimam göstererek, bölgede sıklıkla yaşanan savaflara rağmen medrese, hangâh, kütüphane ve çeşitli mescitler inşa ettirmeleri, Mevlâna Halid'in başarılı bir medrese tahsili görmesinde etkili olmuştu. Nitekim (E)mîrliğin Süleymaniye'ye intikalinden önce kullanılan Çuvalan Kalesinde/Kalaçulan olduğu gibi Süleymaniye ve civarında Babanların yaptırdığı çok sayıdaki cami, medrese, tekke ve kütüphane söz konusuydu ki sadece Çuvalan Kalesindeki büyük camiide yer alan kütüphanede 6000 yazma eserin bulunduğu ifade edilir.⁵⁰ Ayrıca Babanzâdelerin, bölgedeki alimleri Süleymaniye'ye çekebilmek için medreselerdeki eğitim öğretim ortamıyla beraber ilim talebelerine iyileştirici mali desteklerde buldukları, vakıf ve vakıf arazileri hibe ettikleri, İslam beldelerinden getirtilmiş eserleri istinsah ettirerek (E)mîrliğin ilmî ve kültürel olarak gelişimine katkı sağladıkları da çeşitli kaynaklarda

⁴⁸ Basil Nikitine, *Kürtler, Sosyolojik Tarihi İnceleme*, çev. E. Karahan vd., (İstanbul: Örgün, 2008), 307.

⁴⁹ Işık, *A'dan Z'ye Kürtler...*, 73-74.

⁵⁰ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidîlik*, 47.

kayıtlıdır.⁵¹ Babanların kültürel ve ilmî olarak terakki etmesinin saikleri arasında ulemanın (E)mîrliğin idarî sistemi içerisinde istişare makamında olmasının da yadsınamaz payı vardır.⁵² Hatta Abdurrahman Paşa gibi kimi (e)mîrlerin medrese çıkışlı ya da medreselerde müderrislik yapmış olmalarının da bunda etkisi olmuştur.⁵³ Binaenaleyh Mevlâna Halid'in genç yaşında bölgenin önde gelen alimlerinden dersler alarak kısa süre zarfında ulema sınıfına yükselmesi, onun Baban (e)mîrleri ve ulema ile doğrudan iletişim kurmasının en önemli sonucu olarak görülebilir.

Ancak Mevlâna Halid'in 1811'de Şeyh Abdullah Dihlevî'den (ö. 1824) mutlak icazet alarak Süleymaniye'ye döndükten sonra Nakşî öğretileri yaymasıyla birlikte Baban (E)mîrleriyle olan ilişkisinde değişiklikler baş gösterir. Bu açıdan Mevlâna Halid'in Babanlarla olan ilişkisini Hindistan yolculuğu öncesi ve sonrası şeklinde iki temel evreye ayırmak da pekâlâ mümkündür. Kaynaklar genellikle Mevlâna Halid'i ve kurucusu olduğu tarikat kolu Halidîliği, Hindistan yolculuğundan sonraki dönemde içerisinde değerlendirmekte, onu ve misyonunu, sosyal hareketliliği eğitimde arayan yeni kuşak Kürtler olarak anmakta ve Nakşibendîliğin sosyo-politik eylemciliği ile Ehl-i Sünnet'e olan bağlılığını birleştirerek yeni bir gelenek başlatmış tarikat pîri olarak değerlendirirler.⁵⁴ Oysa Mevlâna Halid'in 1809'da Hindistan'a gidişinden önce Babanlarla olan ilişkisine bakıldığında bu ilişkinin stabil ve patrimoniyal ilişkiye dayanan bir tür himaye şeklinde gerçekleştiği anlaşılır. Çünkü Mevlâna Halid'in gerek Baban (E)mîrliği gerekse Erdelan Beyliği sınırları içerisinde kalan pek çok ilim merkezinde hem ilim tahsili hem de müderrislik yaptığı, devamlı surette Baban (E)mîrlerinden müderrislik teklifi aldığı, bu yerel yapılardan ciddi maddî ve manevî himaye gördüğü dönemler söz konusu Hindistan seferinden önceki dönemlere rastlar.⁵⁵ Onun bu dönemde Baban (E)mîrleriyle iyi ilişkilere sahip olduğunu gösteren mektuplarında, onlarla fikir alışverişinde bulunduğu hatta hediyeleştiği ve dahi onları devlet ve iktidarın gerçek sahibi olarak gördüğü, buna mukabil (e)mîrlerin de kendisine bir hayli hürmet ettikleri anlaşılmaktadır.⁵⁶ Hindistan seferi öncesi Mevlâna Halid bölgede iyi yetişmiş bir din adamı ve müderristir. Halepçe, Harir, Köysancak, Hurmal, Biyare dahil, bölgedeki pek çok medresede olduğu gibi Kadiri-Berzencî ailesinin en önemli alimleriyle birlikte Süleymaniye'deki

⁵¹ Kadri Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Alimleri*, İstanbul: Avesta, 2018), 1/387-394.

⁵² Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Alimleri*, 1/392.

⁵³ Ahmed Seydâde, *Rûyikerdhai Ferhengi ve Amuziş Der Kalemruyi Emâret-i Bâban*, (İran, Kazvin: Danişgah-ı Beynelmîlel-i İmam Humeyni, Danişkede-i Ülum ve Tehkikat-ı İslami, Yüksek Lisans Tezi, 1393), 44.

⁵⁴ Ebu-Manneh, "Halidîliğin Yükselişine ve Gelişimine Yeni Bir Bakış", 281. Karademir, *Osmanlı'nın Son Yüzyılında Kürtler...*, 407.

⁵⁵ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidîlik*, 65-69.

⁵⁶ Mu'temedî, *Nakş-i Ez Mevlâna Halid...*, 154-156.

Abdurrahman Paşa Medresesinde yedi yıl süreyle başmüdürris olarak görev yaptığı da kaynaklarda kayıtlıdır.⁵⁷ Söz konusu dönemde cami ve medreselerde memur olarak görev yapan ulema, geçimini idare etmek için (e)mîrliğin mali desteğine de bağımlıdır.⁵⁸ Bu bağımlılık kısmen Mevlâna Halid içinde geçerlidir. Dolayısıyla bu hususta hem akranı olan din alimleri ve medrese müdürrisleri hem de Baban (E)mîrleriyle doğrudan muhataptır. Bölgedeki alimlerin birçoğundan emîrliğin maddî himayesi sayesinde dersler almıştır ve Edmons'un da belirttiği gibi 26 yaşına gelene kadar özellikle tarikat icazeti aldıktan sonra da medrese ve alimlerle sıcak ilişkilerini devam ettirmiştir.⁵⁹

Ancak Mevlâna Halid'in 1811'de Süleymaniye'ye döndükten hemen sonra Nakşibendîyye Tarikatı'nı yaymaya başlamasıyla ilkin Süleymaniye'deki Şeyh Ma'rûf Berzencî (ö. 1838) ve Molla Muhammed Balekî'nin (ö. 1844) başını çektiği Kadirî şeyhleri onun bu faaliyetlerinden rahatsız olmuş, Kadirî tarikat yapılanması içerisindeki statükolarının sarsılma ihtimalinden kaynaklı kendisine muhalefet etmişlerdir. Öyle ki bu dönemde Şeyh Ma'rûf Arapça bir şiirinde Mevlâna Halid için "Talebelere armağanım şudur ki Hâlid yalancı kafirin tekidir", diyecek kadar ileri gitmiştir.⁶⁰ Kadirî ulema ve çevrelerin muhalefetine rağmen Mevlâna Halid'in Nakşibendîyye Tarikatı'nın adem-i merkezîyetçi yapısında değişikliğe giderek, Halidîliği daha merkezîyetçi bir tarikat kolu olarak dizayn etmesi, Mevlâna Halid'in etrafında kısa sürede Kürtlerden ve Kürt olmayan çevrelerden kalabalık bir topluluğun oluşmasını sağlamıştır. Mevlâna Halid kısa sürede Kürt toplumunu celbettiği gibi *Sergelû* ve *Nehrîler* gibi geniş bir ağa sahip etkili Karidî-Seyyid ailelerini de bu yenilikçi tarikatına intisâb ettirmeyi başarmıştır.⁶¹ Tarikatın özellikle Kürtler arasında bu denli hızlı yayılmasının sosyolojik sebeplerinden birisi de özerk büyümeyi teşvik edici örgütlenme modeli gösterilir.⁶² Kavak'ın Karadağ'ya dayandırarak naklettiği bilgilere göre Mevlâna Halid'in bilhassa Kürtler arasında kısa sürede başarılı olmasının nedenlerinden birisi de kısır ve bağınaz olmayan ve toplumu celbedici ulusal söylemlerinin de etkisi vardır.⁶³ Dolayısıyla Mevlâna Halid'in geniş kitlelere doğru yayılmaya başlayan örgütlenme modeli, ataerkil yönetim ile bu yönetimde belirleyici pozisyonundaki Nakşî olmayan ailelerin statükolarının sarsılma ihtimalini beraberinde getirmiştir.

⁵⁷ Ali Tenik, *Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Nûbihar, 2015), 93. Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidîlik*, 70.

⁵⁸ Ebu-Manneh, "Halidîliğin Yükselişine ve Gelişimine Yeni Bir Bakış", 282.

⁵⁹ C. John Edmonds, *Kürtler, Türkler ve Araplar*, çev. Serdar & Serap Rûken Şengül, (İstanbul: Avesta, 2003), 109. Tenik, *Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*, 89.

⁶⁰ Tevekkoli, *Tarih-i Tesevuf Der Kürdistan*, 213.

⁶¹ Karademir, *Osmanlı'nın Son Yüzyılında Kürtler..*, 411.

⁶² Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, çev. Banu Yalkut, (İstanbul: İletişim, 2015), 335.

⁶³ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidîlik*, 194.

Bu sebeple Kadirî şeyhleri, Baban (E)mîri Abdurrahman Paşa'yı Mevlâna Halid'e karşı kıskırtmış ve onu mevcut düzene karşı bir tehdit olarak lanse etmişlerdir. Aynı çevreler Mevlâna Halid'i ün ve şöhret peşinde koşan dünyevî ve uhrevî bir lider şeklinde Kürt (E)mîrliğinin başına geçmeye çalışan birisi olarak da suçlamışlardır.⁶⁴ Abdurrahman Paşa'nın Kadirî çevrelerinin desteğini kaybetmemek adına aldığı önlemler ise Mevlâna Halid'in Bağdat'a nakli mekân etmesine sebep olmuştur. Lakin bu durum Bağdat'ta Sait Paşa'nın (ö. 1817) himayesini aldıktan sonra tarikatının daha çok yayılmasını da beraberinde getirmiştir. Kısa bir süre sonra ve (e)mîrlikte değişen dengeler neticesinde Süleymaniye'de Abdurrahman Paşa'nın halefi II. Mahmut Paşa, Mevlâna Halid için bir zaviye yaptırarak kendisini tekrar Süleymaniye'ye davet etmiş ve Halidîlerle Kadirîlerin arasını bulmaya çalışmıştır.⁶⁵ Son konusu günlerde Irak'ta faaliyette bulunan İngiliz Doğu Hint Şirketinin Bağdat temsilcisi Claudius James Rich Süleymaniye'ye seyahat etmiş ve gördüklerini de günlüklerine yazmıştır. Onun bu günlüklerinden Mevlâna Halid'in II. Mahmut Paşa döneminde bile dinî bir otorite olarak görüşüne ve şahadetine başvurulduğu anlaşılmaktadır ki Rich'in bu husustaki aktarımı şöyledir:

Mahmut Paşa sonunda Türklerle görüşme yapmaya karar verdikten sonra, amcası Abdullah Paşa ve onun iki kardeşi Osman ve Süleyman'la birlikte, Süleymaniye'nin yaşayan büyük muhterem zatı Şeyh Halid'e gitti. Bu üçü Mahmut Paşa'ya sadakat yemini etti. Şeyh Halid'in evinde ve anlaşmada hazır bulunan herkesin huzurunda mektubu açacaklarına, *kılıç*, *Kur'an* ve eşleriyle olan *nikahları* üzerine ant içtiler.⁶⁶

II. Mahmut'un Mevlâna Halid ile ilişkileri yeniden tesis etmesinin nedenlerinden birisi de onun günden güne Osmanlı bürokrasisi üzerinde artan etkisinden faydalanma olasılığıdır. Zira yerel iktidar Mevlâna Halid üzerinden Osmanlıyla yaşadığı bazı problemleri aşılabilirliğini düşünmüştür. II. Mahmut Paşa bu düşüncelerle kendisine gayet iyi davranmış olsa da yaklaşık üç yıl sonra, 1820'de Paşa'dan izin almadan aniden Bağdat'a giden Mevlâna Halid bir daha Süleymaniye'ye dönmemiştir ki bu durum, Ebu-Manneh'in de dikkat çektiği

⁶⁴ Ebu-Manneh, "Halidîliğin Yükselişine ve Gelişimine Yeni Bir Bakış", 281.

⁶⁵ Algar, *Nakşibendîlik*, 83.

⁶⁶ Claudius J. Rich, *Aşağı Dicle'den Bağdat'a Bir Yolculuk Şiraz ile Persepolis'i Ziyaret, Kürdistan ve Eski Ninova'da Bir Yaşamöyküsü*, çev. Arif Karabağ, (İstanbul: Avesta, 2018), 124-125.

üzere (E)mîrlikteki sosyo-politik düzene uyum sağlayamadığının en büyük göstergesi kabul edilir.⁶⁷

4. Mevlâna Halid Şiirlerinde Baban (E)mîrleri ve Babanzâdeler

Mevlâna Halid'in matbû divanı ile dağınık haldeki şiirlerinde onun Babanzâdelerden sırasıyla Osman Paşa, İbrahim Paşa ve Abdurrahman Paşa gibi isimleri methettiği ayrıca yine Babanzâdelerden olup ancak (e)mîrlik hiyerarşisinde yer almayan, bu yerel sistem içerisinde askerî bir makamda bulunmuş Babanzâde Selim Paşa'yı da ölümünün ardından uzun bir mersiye ile andığı görülmektedir. Sözü edilen methiye ya da mersiyeler tarihsel sıralamaya göre aşağıdaki şekildedir:

4.1. Babanzâde Osman Paşa ve Methiyesi

Baban (E)mîrlerinden I. Mahmud Paşa'nın (ö. 1743) oğlu olan Osman Paşa 1781'de kimi rivayetlere göreyse 1786-87'de selefi ve amcası İbrahim Paşa'nın oğlu III. Süleyman Paşa'ya karşı isyan ederek Baban (E)mîrliğinin başına geçmiştir.⁶⁸ Basra'da başgösteren Şeyh Süveyni b. Samir (ö. 1798) ayaklanmasını bastırmak üzere askerleriyle beraber Bağdat Valisi Kölemen Süleyman Paşa'nın (ö. 1802) kethûdası Ali Paşa komutasındaki Osmanlı ordusuyla birlikte ayaklanmayı bastırarak, Basra'nın geri alınmasını sağlamıştır. Ancak bu hadiseden sonra sözü edilen Bağdat valisine karşı planlanan bir darbenin destekçisi olduğu için -Mevlâna Halid'in onun hakkında söylediği mersiye göre 1788'de- Bağdat'a davet edilerek vali tarafından evvela derdest ardından da zehirlenerek öldürülmüştür. Kabri Bağdat'ta Ebu Hanife Camii'nin haziresindedir.⁶⁹

Mevlâna Halid aşağıdaki mef'ulu / fâilâtu / mefâîlu / fâilun veznindeki methiye-merseyeyi Osman Paşa'nın ölümü üzerine söylemiş, son beytinde ebced hesabıyla 1203/1788'e denk gelecek şekilde madde tarihi düşmüştür:

ز چنگ این سپهر چنگ پوشت ار چنگ سان نالم

نــکن عییم که قامت گشته از نیرنگ آن نالم

Pençeğe dönmüş şu kalbur feleğin elinden arp gibi inliyorsa şayet ayıplama beni zira boyum onun hilesiyle eğilmiştir.

ز بد مهری و بد عهدی این گردون دون پرور

⁶⁷ Ebu-Manneh, "Halidiliğin Yükselişine ve Gelişimine Yeni Bir Bakış", 282.

⁶⁸ Zeki Bey, *Kürt ve Kürdistan Ünlüleri*, 377. el-Bâbanî, *Siyeru'l-Ekrad..*, 148. Ruhanî, *Tarih-i Meşahir-i Kürd*, 3/457.

⁶⁹ Zeki Bey, *Kürt ve Kürdistan Ünlüleri*, 378. Ruhanî, *Tarih-i Meşahir-i Kürd*, 3/457.

ز سفاکی و دم سردی این خون خواره ای عالم

Şu alçaklar(1) yetiştiren, nankör ve bahtsız felek ile şu dinginliğiyle kan döken hunhar âlemin elinden.

یکی دوزخ شراره شد هویدا از پی مردم

انیس خسروان شد باز نامد هم چو اقبالم

İnsanlığın ardında bir cehennem kıvılcımı ayyuka çıktı, hükümdarlarla yoldaş oldu da talihlim gibi bir daha da dönmedi.

پی تاریخ و جایش از زبان حال هاتف وار

کفاتی خالدا دار النعیم گفت فی الحالم

Tarihi ve makamıyla ilgili hatıftan gelen bir ses hal diliyle ebedî cennet bana yeter, diye seslendi.⁷⁰

Mevlâna Halid divanında Babanzâde Osman Paşa Hakkında yukarıdaki methiye dışında bir de mersiyesi vardır. Failâtun / failâtun / failun vezinde söylenmiş bu mersiye'nin son beytinde 1213/1798'e madde tarihi düşülmüştür. Bu madde tarihinin yukarıdaki methiyede yer alan madde tarihiyle arasında yaklaşık on senelik bir fark vardır. Dolayısıyla bu durum aşağıdaki mersiye'nin başka bir Babanzâde Osman Paşa'yla ya da (e)mîr unvanı verilmiş amcazadelerinden biriyle alakalı olabileceğini akla getirir de üçüncü beyitteki ifadelerden bu kişinin (e)mîrlik makamında bulunmuş bir Osman olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu mersiye'nin de Osman Paşa hakkında olduğunu tahmin ediyoruz. Ayrıca söz konusu bu madde tarihinden Mevlâna Halid'in bu mersiye'yi de tıpkı yukarıdaki methiye gibi genç yaşında kaleme aldığı anlaşılmaktadır:

آه از این گگردون دون صد آه ازین

نیست جز مردان حق را در کمین

Hak erleri dışında kimse için pusuya atmayan şu alçak feleğe ah olsun, yüzlerce ah!

بحر احسان کوه عرفان کان جود

فخر دوران ناصب اعلام دین

Ol asrın medar-ı iftiharî ve din sancağını yükselten o ihsan denizi, irfan dağı, kerem madeni olan

میر عثمان آنکه رأی روشنش

بود نظم ملک را حبل المتین

(E)mîr Osman ki onun aydınlık görüşü, mülk ve devletin düzen ve intizamını (sağlayan) sarsılmaz bir kulp idi.

گشت جانش تیر قدرت را هدف

باد بروی رحمت از جان آفرین

Canı kudret oklarının hedefi oldu, ruhu var edenin rahmeti üzerine olsun.

⁷⁰ Bağdâdî, *Divân*, 473-474.

ماه ذی الحجه بود و بیست و یکم
رخش همت کرد در در یکشنبه زین

Zilhicce ayıydı ve (bu ayın) yirmi biriydi, himmet atı, (bir) pazar günü eyerledi.

رخت بیرون برد از دنیای دون
خیمه بر افراشت در خلد برین

Şu alçak dünyadan bohçasını topladı, yüce cennette otağını kurdu.

شد ز صهبای شهادت جرعه نوش
گشت با همنام ذو النورین قرین

Şahadet şarabından yudumladı ve adaşı olan Zü'n-nurûyn'e komşu oldu.

خاک بر فرق فقیران کرد و رفت
خاطر خشنود عالم شد حزین

Yoksulların başına toprak dökerek gitti, âlemin neşeli yüreği (onun gidişiyle) hüzünlendi.

بس که گورد غم بجنید از جهان
کس نداند آسمان را از زمین

Dünyadan gam tozu öyle bir yükseldi ki artık kimse yer ile göğü ayırt edemez (oldu).

زاریش را شب همه شب تا سحر
دیده ها بگشاده چرخ هشتمین

Göğün sekizinci katı gece boyu seher vaktine dek inlemiş ve gözlerini yummamıştır (şimdi).

از پی تاربخ سالش گفت دل
باد صد باره بمرگش آفرین

Yürek onun ölüm tarihi için ölümüne yüzlerce kez aferinler olsun dedi.⁷¹

4.2. Babanzâde İbrahim Paşa ve Methiyeleri

Baban (E)mîrleri arasında adı efsaneleşmiş olan kişi, Babanzâde Ahmed Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'dır. Amcası I. Mahmud Paşa'dan sonra 1783'te Bağdat Valisi Süleyman Paşa tarafından (E)mîrliğinin başına getirilmiş, 1787'de bu görevinden azledilmişse de bilahare göreve iade edilmiştir. (E)mîrliğin merkezi konumundaki Kale Çuvalan'ı Malkendi köyünde inşa ettirdiği bugünkü Süleymaniye şehrine taşıtmış, ileriki yıllarda da genişletilmesini sağlayarak bu şehirde inşa ettirdiği sarayın usul ve esaslarını ödün vermeksizin uygulamış zeki, ileri görüşlü, güçlü bir (e)mîrdir. Onun döneminde Kasr-ı Şirin ile Hanekîn gibi bölgeler Baban

⁷¹ Bağdâdî, *Divân*, 526-529.

(E)mîrliği'nin sınırlarına dâhil edilmiş ve (E)mîrlikteki idarî uygulamalar sağlıklı bir temele oturtulmuştur. Bağdat Valisi Süleyman Paşa'nın adından neş'et Süleymaniye şehrine adını veren Baban (e)mîridir.⁷² Süleyman Paşa'nın görevde kalmasına paralel 1802'e kadar Baban (E)mîrliğinin yönetiminde kalmış, mezkûr yılda yönetimi Abdurrahman Paşa'ya devrettikten sonra Musul'da vefat etmiştir.⁷³ Mevlâna Halid'in divanında Babanzâde İbrahim Paşa'yı aşağıdaki gazelde de görüleceği üzere taltif ve methiyeleri söz konusudur. Şair, aşağıdaki gazelinde İbrahim Paşa'yı "başına taç yaraşır bir padişah" olarak betimlemiştir. Şair, mefa'îlun / mefa'îlun / mefa'îlun / mefa'îlun veznindeki bu gazelini Hafız-ı Şirazî'nin bir gazeline⁷⁴ istikbâl olarak söylemiştir:

باکسیر و حیل هر خاک راه زر نخواهد شد
همه بد اصل سنگی در بها گوهر نخواهد شد

Hile ve iksir ile öyle her yolun toprağı altın olmaz, aslı bozuk hiçbir taş (da) kıymetlenip cevher olmaz.

سليمانی نزييد هر که را خاتم بود در کف
هر آنکو آيينه می سازد اسکندر نخواهد شد

Her elinde yüzük tutana Süleyman denmeyeceği gibi, her ayna yapana da İskender denmez.

همه کس خویش را عاشق تواند کرد چون بلبل
ولی پروانه وش جویای ترک سر نخواهد شد

Her önüne gelen kendini bülbül misali âşık edebilir belki ama kelebek(ler) misali başını feda etmez.

همه گلگون سواری خسروی پرویز نتوان گفتم
همه زیبا رخی شیرین صفت دلبر نخواهد شد

Her alaca ata binene Şirin'in Hüsrev'i denmez, her güzel yüzlü şirin-sıfatlı (da) dilber olmaz.

بعالم هر که بینی خالدى بی چاره است اما
چو ابراهيم کس زينده افسر نخواهد شد

Dünyada gördüğün herkes biçare Halid'tir belki ama herkes İbrahim gibi başına taç giymeye layık olmaz.⁷⁵

Yukarıdaki gazel dışında Mevlâna Halid, müteferrik şiirlerinde de İbrahim Paşa'yı defaatle yâd etmiş, kimi zaman da isim vermeden sadece sıfatlarına işarette bulunmuştur. Mesela aşağıdaki Farsça kaside de İbrahim Paşa'nın adını anmamış ancak *şah, taç, taht, efsar* ve İbrahim'in ateşe atılmasıyla ilgili ayetlere (Enbiya 21/69) yaptığı telmihlerle kendisine ve cömertliğine işarette bulunmuş, şiirini ona ve ahfadına ettiği bir duayla sonlandırmıştır:

⁷² Seydzâde, *Rûyikerdhayî Ferhengi...*, 25.

⁷³ Zeki Bey, *Kürt ve Kürdistan Ünlüleri*, 153-154.

⁷⁴ Halikî, *Şah Nebat-ı Hafız*, 390.

⁷⁵ Yüksel, *Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin Divan ve Şerhi*, 174-175. Mu'temedî, *Nakş-i Ez Mevlâna Halid...*, 254.

خواهم از نـــــــظــــم ده لیل ونهار
مدد مدحت شه گـــــــرچه نیاید به شمار

Gece ve gündüze nizam bahşedenden, şahın o sayı ve adede sığmaz methiyesi için medet umarım.

آنکه در رزم دلش خنده کند بر فولاد
وانکه در بزم کشفش طعنه زند بر ابجار

O şah ki savaştta kılıçlara karşı gülümseyendir, bezm-i meclisindeki eli, bulutlarla alay edendir.

آنکه در منقبتش ایزد بی چون گویا است
شاهد حال بود آیهٔ قل یا نار

O şah ki onu eşsiz olan Allah övmüştür ve buna "ey ateş" ayeti de açık bir delildir.

به سخــــاییش که دهد نسبت جود خاتم؟
تا کــــنم رد به برهان و دلیلش صد بار

Onun cömertliğini Hatem'in keremiyle kim kıyaslayabilir? Kıyaslarsa onu yüzlerce delille reddederim.

همت عــــالی او داغ دل چرخ برین
بخشش بی حد او رشــــک ده ابر بهار

Onun âl-i himmeti yüce göğün bağrında bir yaradır, hadsiz hudutsuz bağışı ise bahar bulutlarının kıskançlık sebebidir.

دارد از موهبتش بــــهره همه روی زمین
عرب و کرد و عجم، تاجک و ترک و تاتار

Onun ihsanından Arap, Kürt, Acem, Tacik, Türk ve Tatar, tüm dünya faydalanır.

زیر زین چــــون بکشد رخش و هنر نماید
به زیر دستی او رستم دستان اقســــرار

Rahşî (atı) eyerini bağlar da hünerini sergilerse, Rüstem-i Destân⁷⁶ dahi onun maharetini ikrar eder.

ور کند درگه کــــین روی سنان در دشمن
خصم را از غضبش کــــیک فتد در شلوار

Savaş gününde kin ile mızrağımın ucunu düşmanın yüzüne tutarsa korkudan gözleri şalvarına düşer.

ور برد حــــمله به کھسار چو شیر شرز
کــــوه را کی بود از هیبت او استــــقرار؟

Kükreyen aslan gibi dağlara saldırırsa, heybetinden dağ yerinde sabit mi kalır?

اهل چین را که کــــند فرق ز شب رنگ، اگر
نظر قــــهر گمارد سوی آن مرز و دیــــار

⁷⁶ Zal oğlu Rüstem.

Kahredici bakışlarını Çin sınırına ve o diyarlara yöneltirse şayet, Çin halkının başına gecenin karanlığını yağdırır.

نیست آینه خورشید به صیقل محتاج
بهتر این شد به دعا ختم شود این اشعار

Güneşin aynası cilalanma ihtiyacı duymaz, öyleyse bu şiirin dua ile son bulması daha iyidir:

کردگرا به شهنشاه سریر لولاک
هم به سکان شبستان سپهر دوار

Ya Rab! Levlâk tahtının şehinşahu (peygamber) hem de sipehr-i devvarın sakinleri (melekler) hatırına,

به صفوف ملک و زمره اصحاب رسول
به مصابیح ظلم، شرذمه هشت و چهار

Saf saf olmuş meleklerin ve Resul'ün ahabının, karanlığı aydınlatan چراğların, sekiz ve dörtten az olanların,

به تولای مجرد شدگان از عالم
به تمنای کریمان ز جنت بیزار

(Maddî) alemde mücerret olmuşların tevellâi ve cennetten bizâr olan kerimlerin temennai hatırına,

باد آن داور دین با همه اولاد کرام
ایمن از قاطبه خدمت چرخ دوار

O dinin medarı, tüm kerim evlatlarıyla beraber şu durmadan dönen feleğin tüm o zarar ve ziyânından güvende olsun!

به ابد خرم و فرمان ده و اورنگ نشین
دشمنش بد دل و محروم و ستمدیده و زار

Sonsuza dek mutlu mesut olsun, ferman onun fermanı, padişah tahtında otursun, kötü niyetli düşmanı mahrum ve dahi zar û perişan olsun.

افسر مجد به سر، شاهد بختش در بر
تا بود پرچم شب شاهد عذرای نهار

Gecenin sancağı ay yüzlü gündüzün şahidi oldukça (onun) ulu tacı da başında olsun, genç talihi daima kendisiyle olsun.

در سخن پروریم عیب جز این نیست که نیست
جام در جام و بخارا و سمرقند قمار

Şu şiirimin tek ayıbı o ki kadeh içre kadehim yok, bir de bu kumarda öne süreceğim Semerkand ile Buharam.⁷⁷

⁷⁷ Hafız-ı Şirazi'nin "eğer o Şirazi Türk gönümünü çalarsa ona Semerkand ile Buhara'yı bağışlarım" minvalinde söylenmiş ünlü beytine göndermede bulunmuştur. Bu iki şehri sevgiliye karşılık bağışlama hadisesi için bkz. Halikî, Şah Nebat-ı Hafız, 6-7.

خالد این شکر شیرینی ز سخن می ریزی
خسروت گـــــر بنوازد به کرم، دور مدار

*Halid, sözlerinle tatlı dilinden nice şekerler dökersin, şahın sena keremiyle iltifat ederse eğer, ondan da uzak durma.*⁷⁸

Mevlâna Halid'in İbrahim Paşa'ya işaretle bulunduğu şiirler bununla da sınırlı değildir. Aşağıdaki kasidede de aynı şekilde İbrahim Paşa'ya göndermelerde bulunmuştur. Onu padişahlıkta Sasanî şahlarından üstün, cömertlikte ise Hatem-i Tâi'den evlâ görmüş, şah ve padişahlık unsuru olan otoritesini, Hz. Süleyman isminden neş'et Süleymaniye'deki şahlık ile ilişkilendirmiş, ismini de Hz. İbrahim'in ismini çağrıştırması için irâd-ı mesel sanatıyla Halilü'l-Rahman ismiyle özdeşleştirmiştir:

زهی شـــــهنشه عالی و ظل یزدانی
قرین دولت و شوکت، خلیل رحمانی

Ey yüce şehinşah ve Allah'ın yeryüzündeki gölgesi! Devlet ve ululuğa (en) yakın Halilü'l-Rahman'sın sen.

کف سخـــــای ترا بحر گفتم و دل گفت
قیـــــاس بحر ز کف می کنی ز نادانی

Senin cömert eline ben bir derya dedim ama kalbim bana, el ile deryayı cehaletinden kıyas ettin dedi.

چنین کریم و خردمند و دادگر که تونی
چه جای حاتم طانی و شاه ســـــاسانی

Senin gibi kerim, akıllı ve adil varken, Sasanî şahına, Hatem-i Tâi'ye ne hacet?

تویی ز غایت عدلت همیشه گرگ و پلنگ
روند خانه به خانه ز بهر چـــــوپانی

Senin üstün adaletin sebebiyledir ki kaplan(lar) ve kurt(lar) ev ev dolaşır, çobanlığa çıkarlar.

شجـــــاع و عالم و عادل، کریم بن کریم
به هوش و درک چو آصف، ولی سلیمانی

Cesur, alim ve adil, kerim oğlu kerimsin sen, akıl ve idrakte Asıf gibisin lakin Süleyman'sın sen.

چنین به فرق تو افسر شده است ابر، سزد
اگـــــر ز معجز پیغمبریش بر خوانی

Başına bulutlar öylesine taç olmuş ki senin, bu, peygamberlik mucizesidir dense yeridir.

وگر به فن سواری بـــــود رسول، تونی
بزرگ شاه سواران بـــــه وحی ربانی

Süvarilik fenninde bir elçi var ise sensin, rabbanî vahiyle süvari şahların reisi sensin.

وگر نه بهر چه گردد خجل ز معجزه ات؟
سر فوارس و توران و روم و ایرانی

⁷⁸ Mu'temedî, *Nakş-i Ez Mevlâna Halid...*, 387-389.

Öyle değilse Rum, Turan ve İranlı süvarilerin yüzü, bu mucizenden neden yere eğilsin?!

چو خسروانه نهی پا به توسن گلگون
نمدیده چرخ به شیرین سواریت ثانی

Hüsrev misali gulgûn atın eyerine ayak bastığında, felek senin gibi ikinci bir Şirin süvariye görmemiştir (eminim).

غرض ز خالد ازین مدح بود هنر
وگر نه مدح چه حاجت؟ تو مهر تابانی

Halid'in bu methiyeden muradı hüner sergilemekti(r) yoksa methiyeye ne hacet? Sen kendin bir mihr-i tabansın.⁷⁹

4.3. Babanzâde Selim Paşa ve Mersiyesi

Baban (E)mîrliği hiyerarşisinde Babanzâde Süleyman Paşa'nın (ö. 1687) oğlu Babanzâde I. Selim Paşa dışında II. Selim (ö. 1807) olarak anılan bu kişi bir (e)mîr değil, II. Mahmud Paşa'nın oğlu olup (e)mîrlik idaresinde askerî bir komutandır. Osmanlı askerî erkanında görev yapmış ve 1920'de de İstanbul'da vefat etmiş Babanzâde İsmail Paşa'nın (1839-1920) da dedesidir.⁸⁰ Kaynaklarda kendisiyle ya da yöneticilik yaptığıyla ilgili malumat yoktur sadece aşağıdaki şiirde 1807 yılında vefat ettiği görülmektedir. Şiirden anlaşıldığı kadarıyla İran ordusunun safında öldürülmüş, ölümüyle de İran şahını yasa boğmuştur. İkinci beyitteki Çin çölü/ovası ifadesinden Baban sınırları dışında bir bölgede hayatını kaybetmiş olduğu sonucu da çıkarılabilir. Madde tarihi düşülmüş şiirin son beyti ebced hesabıyla 1221/1806 yılına denk gelmektedir. Mevlâna Halid'in onun hakkında mefa'îlun / mefa'îlun / mefa'îlun / mefa'îlun vezninde söylediği mersiyesi aşağıdaki şekildedir:

هزیر بیشه مردی سلیم ابــــن محمود آن که
بنوک نیزه اش بس عقده وا نسا شده وا شد

Yiğitlik ormanının erkek aslanı o Mahmud oğlu Selim ki çözülmemiş pek çok muamma onun mızrağının ucuyla çözülmüştü.

ز کینش نگه شد دشت چین تن از بسی بیجان
تو مگوی ز چین جبهه اش قابض هویدا شد

Çin çölü onun gazabından cansız bedenlerle dolup taşmıştı, çatık kaşları, o camı kabzedenden (Azrail) gibi görünmüştü, deme sakın.

تمنا داشت پیش شیر شیران داور اعظم

⁷⁹ Mu'temedî, *Nakş-i Ez Mevlâna Halid..*, 319-320.

⁸⁰ Hulusi Kılıç, "Bağdatlı İsmâil Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 22 Şubat 2024).

کشد خود را و آخر عمر او در این تمنا شد

O aslanlar aslanı yüce hükümdarın önünde kendini feda etmeyi arzuladı ve ömrü de bu arzusuyla son buldu.

بسویی آشیان قدس در پرواز شد جـاتش

روانش طوطی نزهتگه فردوس اعـلا شد

Canı gökteki yuvaya doğru kanatlandı, ruhu yüce Firdevs bahçelerinin dudusu oldu.

به ماتم داریش آشفته شد شاهنشاه ایران

به چشمش روز روشن چون شب تاریک یلدا شد

İran şehinşahu onun matemiyile perperişan oldu, gündüzün (aydınlığı) gözüne karanlık (göründü), gecesi bir şeb-i yeldaya döndü.

ز مرگ او بسی آه و دریغا در جهـان افتاد

همین تاریخ سال مرگ او آه و دریغـا شد

Ölümüyle nice ah û deriğa düştü dünyaya, ölüm tarihinin yılı da ah û deriğa oldu.⁸¹

4.4. Babanzâde Abdurrahman Paşa ve Methiyesi

İbrahim Paşa'dan sonra Baban (E)mîrliğindeki en dirayetli ve en otoriter (e)mîr olan Mahmut Paşa'nın oğlu Babanzâde Abdurrahman Paşa, İbrahim Paşa'nın vefatının ardından 1802'de (E)mîrliğin başına geçti.⁸² Osmanlılarla birlikte Dasnî Aşiretinin te'dibinde bulundu ayrıca 1804'te Ahsâ'daki Vahhabi isyanını bastırmak üzere Osmanlı ordusuyla birlikte hareket etti. Ancak bu harekât esnasında askerlerinin büyük bir bölümünü susuzluk ve kuraklıktan ötürü kaybetti.⁸³ Sözü edilen harekâtlar sonrası Soran (E)mîri Revanduzlu Kör Muhammed Paşa'nın Osmanlılarca öldürülmesi sebebiyle Bağdat valisiyle arası açıldı, yönetimden alınmak istendi. Bunun üzerine Bağdat'taki Osmanlı kuvvetleriyle karşı karşıya geldi. İran'a sığındı ve burada birkaç kez Şah'ın huzuruna kabul edilerek *Gülistan Sarayında* ağırlandı.⁸⁴ 1808 yılında Bağdat Valisi Küçük Süleyman Paşa'nın (ö. 1810) Osmanlıya isyan etmesi üzerine Musul Valisi Halet Efendi (ö. 1822) komutasındaki Osmanlı ordusuyla beraber Bağdat'a yürüdü ve çıkan çatışmalarda asî Bağdat valisi öldürüldü. Siyerü'l-Ekrad'ın müellifi bu hadiseyi *Abdurrahman Paşa'nın Bağdat'ı Fethi* başlığı altında uzunca anlatır.⁸⁵ 1810 yılında Bağdat'ta asayiş sağladıktan sonra Süleymaniye'ye geri döndü. İran'la arasını kısmî bir takım tavizler vererek

⁸¹ Bâgdâdî, *Divân*, 635-637. Mu'temedî, *Nakş-i Ez Mevlâna Halid...*, 351.

⁸² Zeki Bey, *Kürt ve Kürdistan Ünlüleri*, 233.

⁸³ Ruhanî, *Tarih-i Meşahir-i Kürd*, 3/457.

⁸⁴ el-Bâbanî, *Siyeru'l-Ekrad...*, 153.

⁸⁵ el-Bâbanî, *Siyeru'l-Ekrad...*, 157-162. Zeki Bey, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, 741.

düzeltebilmişti. Bölgede kontrol sağlayamayan Osmanlı hükümeti, Abdurrahman Paşa'yı yeniden Baban Ocaklığının başına atamak zorunda kaldı. Amcazâdesi Halit Paşa'nın da desteğiyle daha güçlü bir yönetici haline geldi ve bölgedeki iktidar mücadelelerinde Bağdat ve Musul valilerinin belirlenmesi etkili rol oynadı. Bu dönemde, İran tarafından kendisine yapılan yardımlara karşılık oğullarından birini İran'a rehin(e) bıraktığı ve İran devletine yıllık vergi ödemeyi kabul ettiği rivayet edilir ki söz konusu dönem aralığında İran'ın Süleymaniye'de bir askeri birlik bulundurmasına razı gelmesi de sözü edilen bilgiyi doğrular niteliktedir. İki taraflı bölgesel desteğe sahip Abdurrahman Paşa'nın otoriter yönetim anlayışıyla beraber (E)mîrlikte kısmen istikrar ve asayiş sağlanmıştı.⁸⁶ İki yıllık göreceli istikrarın ardından İran'da rehin tutulan oğlu için harekete geçti ancak başarısız bir harekât sonucunda oğlu öldürüldü ve Süleymaniye şehri İran ordusu tarafından yeniden işgal edildi. İran'la anlaşarak tekrar Süleymaniye'ye döndüğü 1810 yılında ise bağımsızlık fikirleri ve giderek artan nüfuzundan endişelenen Osmanlı yönetimi mutasarrıflığına son vermek üzere bölgeye asker konuşlandırdı. Rich, Abdurrahman Paşa'nın Kürdistan'a bağımsızlığını kazandırmak için gösterdiği çabalar sırasında Kürdistan'ın özellikle Bağdat'la sınır bölgelerini ve bu bölgelerdeki geçitleri sağlamlaştırdığından söz eder.⁸⁷ Kifrî (Salahiyye) bölgesinde Osmanlı kuvvetlerine karşı dirense de tekrar İran'a sığınmak zorunda kaldı. 1812 yılında İran tarafından yeniden (E)mîrliğin başına getirildi ancak 1813 yılında aniden vefat etti⁸⁸ ve yerine oğlu Babanzâde II. Mahmut geçti.

Mevlâna Halid çeşitli kaynaklarda güçlü ve başarılı bir yönetici olarak zikredilen Abdurrahman Paşa'nın 1808'de Bağdat'ı ele geçirdiği savaştaki üstün başarısına atıfta bulunarak aşağıdaki şiiri kaleme almıştır. Son beytinde ebced hesabıyla 1223/1808 tarihli madde tarihi düşünülmüş bu şiir, failâtun / failâtun / failâtun / failun vezninde söylemiştir:

عبدالرحمن شیر میدان شاه گردون جاه آنکه

با عموم شهرتش مهر است ماتند سها

(Savaş) meydanın aslanı, göğün şahı Abdurrahman'ın makamı ve umum-i şöhreti karşısında güneş (dahi) süha yıldızı gibi (bir zerre)dir.

طوپ اژدروار را چون بر عراده تکیه داد

پاره شد خمپاره وش قلب عدو زین اعتنا

Ejderha misali topları fırlatıcılara koyduğunda, onun itinasından düşmanın kalbi humbara gibi paralandı.

حسب حال خصم ملهم گشت تاریخش بدل

⁸⁶ Karademir, *Osmanlı'nın Son Yüzyılında Kürtler..*, 238.

⁸⁷ Rich, *Aşağı Dicle'den Bağdat'a...*, 65.

⁸⁸ Zeki Bey, *Kürt ve Kürdistan Ünlüleri*, 234. Ruhanî, *Tarih-i Meşahir-i Kürd*, 3/458. Karademir, *Osmanlı'nın Son Yüzyılında Kürtler..*, 240.

دشمن بد چون رهد از شیر یاز اژدها

Düşmanının kalbine hasb-i hal ile kötü düşman aslandan ya da ejderhadan nasıl kaçır (şeklinde) ilham olundu.⁸⁹

Sonuç

Bu çalışma XIX. yüzyılın ilk yarısında Ortadoğu'daki en etkili Nakşî şeyhi unvanı almış Mevlâna Halid-i Şehrezûrî'nin kendisi gibi Kürt olan Baban (E)mîrlere bakışını ve yaklaşımını şiir örnekleriyle birlikte ortaya koymuştur. Mevlâna Halid'in duygu dünyasını yansıtan söz konusu bu şiirler, onun Baban (E)mîrlere karşı sonsuz saygı ve sevgi beslediğinin ispatı, onları övgüye layık görerek taltif ve takdir edişinin birer vesikası, düşmanlarına karşı zafer kazanırken sevindiğinin, yenildiklerinde ya da hayatları kaybettiklerinde ise üzüldüğünün açık bir göstergesidir. Defalarca ve çeşitli münasebetlerle Baban (E)mîrlere sahip olduğu cömertliği ve yiğitliği şiirlerinde dile getirmiş olan Mevlâna Halid'e ait bu şiirlerinin lirik, âşıkane veyahut tasavvuf temalı şiirler olmanın ötesinde sosyo-politik çerçevede ve himaye geleneği kapsamında dillendirilmiş şiirler olduğu da anlaşılmıştır. Mezkûr şiirler onun millete ve milletinden olan yöneticilere karşı duyarsız olduğu söyleminin ya da Osmanlı siyasetine paralel siyasî bir tavır sergilediği, milli hassasiyet ve duygular taşımadığı yönündeki çıkarımların, aynı şekilde Kürt diline gereken önemi vermediği yönündeki iddiaların daha geniş perspektifle ele alınması gerektiği hususunu bir kez daha ve yeniden ele almak gerektiğini de göstermiştir. Ayrıca bu çalışmayla birlikte Mevlâna Halid'in hayatı, mücadelesi, sosyal ve siyasal fikir dünyasının ele alınacağı herhangi bir çalışmada kendisine ait şiirlerinin ne denli önemli olabileceği hususunu da ortaya koymuştur. Bu sebeple umulur ki Mevlâna Halid ve Halidîlikle ilgili yapılacak çalışmalarda onun en yalın ve en samimi düşüncelerini ifade eden, duygu ve fikir dünyasını yansıtan şiirlerine daha fazla teveccüh gösterilsin ve bu şiirleri de incelemelerde layıkıyla kullanılsın.

⁸⁹ Bağdadî, *Divân*, 554-557. Mu'temedî, *Nakş-i Ez Mevlâna Halid...*, 321.

Kaynakça

- Algar, Hamid. *Nakşibendîlik*. çev. Cüneyd Köksal vd. İstanbul: İnsan, 2012.
- Algar, Hamid. "Hâlid el-Bağdâdî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim: 18 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/halid-el-bagdadi>
- Ardalan, Sheerin. *Erdelan Kürtleri*. çev. Heval Bucak. İstanbul: Avesta, 2011.
- Ateş, Süleyman. *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meâli*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1975.
- Bağdâdî, Mevlânâ Halid. *Divân*. terc. ve şerh. Abdulcebbar Kavak. İstanbul: Semerkand, 2013.
- Bağdâdî, Mevlânâ Halid. *Diwana Mewlana Xalidê Şehrezorî*. werger ji Farisî û 'Erebî. Mela Ebdurrehîm Cizirî. Van: Lorya, 2022.
- Bidlisî, Şerefhan. *Şerefnâme*. ed. Vladimir Zernov, Tahran: İntişarat-ı Esatir, 1377.
- Bruinessen, Martin Van. *Ağa, Şeyh, Devlet*. çev. Banu Yalkut, İstanbul: İletişim, 2015.
- Dâye, Necmeddîn. *Sûfî Diliyle Siyaset*. haz. Özgür Kavak, İstanbul: Klasik, 2010.
- Diwana Şêx 'Ebdurrehmanê Aqtepî u Kerbelayî*. yazma eser, müst. Zeynelabidin Amidî (Çicek), Diyarbakır: Fasiküle, 1980.
- Ebu-Manneh, Butrus. "Halidîliğin Yükselişine ve Gelişimine Yeni Bir Bakış". *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*. ed. Ahmet Yaşar Ocak, 267-301. Ankara: TTK, 2005.
- Edmonds, C. John. *Kürtler, Türkler ve Araplar*. çev. Serdar Şengül-Serap Rûken Şengül, İstanbul: Avesta, 2003.
- el-Bâbanî, Abdülkadir b. Rüstem. *Siyeru'l-Ekrad, Bâban ve Erdelan Kürtleri Tarihi*. haz. Veysel Başçı-Eral Ceylan, İstanbul: Peywend, 2019.
- Gündüz, İrfan. *Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri*. İstanbul: İbni Haldun Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Ganjoor*. Erişim: 18 Şubat 2024. <https://ganjoor.net/khaled>.
- Halikî, Muhammed Rıza Berziger. *Şah Nebat-ı Hafız*. Tahran: Zevvar, 1400.
- Hânî, Abdülmecid. *el-Hadâiku'l-Verdiyye*. trc. Abdülkadir Akçiçek, İstanbul: Rehber, 1986.
- Işık, İbrahim S. *A'dan Z'ye Kürtler, Kişiler, Kavramlar, Kurumlar*. İstanbul: Nûbihar, 2017.
- İbrahim Peçevî. *Peçevî Tarihi II*. haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999.
- Karademir, Nihat. *Osmanlı'nın Son Yüzyılında Kürtler, Modernleşme, Merkezîyetçilik ve İsyan*. İstanbul: Nûbihar, 2017.
- Kavak, Abdulcebbar. *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidîlik*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017.
- Kılıç, Hulusi. "Bağdatlı İsmâil Paşa". *TDV İslam Ansiklopedisi*, Erişim: 22 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bagdatli-ismail-pasa>
- Knysh, Alexander. *Sûflerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*. çev. Ömer Saruhanlıoğlu, İstanbul: Nefes, 2021.
- Kurdistanî, Merduh. *Tarih-i Merduh*, Tahran: Karnek, 1379.
- Mohyeddin Amjadi-Abdollah Toluei Azar. "Saadi's poetry and its effect on the Persian letters of Maulana Khalid Naqshbandi". *Journal of Iranian Studies*, 20/39 (Summer 2021), 1-30.
- Mu'temedî, Mihendûht. *Nakş-i Ez Mevlâna Halid-i Nakşibendî ve Peyrovan-ı Tarikat-ı Ū*, Tahran: Pajeng, 1368.
- Mu'temedî, Mihendûht. "Mevlâna Halid ve Muradeş Der Hind". *Kand-i Parisî* 2-3, (1370), 68-82.
- Müderriş, Abdülkerim. *Danışmendân-ı Kurd Der Hizmet-i İlm û Din*. ter. Ahmed Havarineseb, Tahran: İntişarat-ı İttılaat, 1369.

- Müderriş, Abdülkerim. *Yâd-i Merdân I-II*. Bağhdad: İraqî Academi Press, 1983.
- Nikitine, Basil. *Kürtler, Sosyolojik Tarihi İnceleme*. çev. E. Karahan vd. İstanbul: Örgün, 2008.
- Örs, Orhan. *Aşiretçilik, Milliyetçilik ve İslamcılık Kavşağında Osmanlı'nın Kürt Siyaseti*, İstanbul: Nûbihar, 2019.
- Öztürk, Özkan. *Siyaset ve Tasavvuf, Osmanlı Siyasî Düşüncesinde Tasavvufun Tezahürleri*. İstanbul: Dergâh, 2017.
- Parsaniya, Hamîd. *İrfan ve Siyaset*, İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2019.
- Qanetê Kurdo. *Tarixa Edebyata Kurdî*. Ankara: Özge, 1992.
- Rich, Claudius James. *Aşağı Dicle'den Bağdat'a Bir Yolculuk Şiraz ile Persepolis'i Ziyaret, Kürdistan ve Eski Ninova'da Bir Yaşamöyküsü*. çev. Arif Karabağ, İstanbul: Avesta, 2018.
- Ruhanî, Baba Merduh. *Tarih-i Meşahir-i Kürd III*. Tahran: İntişarat-ı Suruş, 1382.
- Seydzâde, Ahmed. *Rûyikerdhayi Ferhengi ve Amuzişî Der Kalemrûyi Emâret-i Bâban*. İran-Kazvin: Danişgah-ı Beynelmîlel-i İmam Humeyni, Danişkede-i Ūlum ve Tehkikat-ı İslami, Yüksek Lisans Tezi, 1393.
- Tenik, Ali. *Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Nûbihar, 2015.
- Tevekkoli, Muhammed Rauf. *Tarih-i Tesevvuf Der Kürdistan*. Tahran: Tevekkoli, 1378.
- Tosun, Necdet. "Tarihsel Süreçte Nakşibendîler ve Siyaset". *Tarihten Günümüze Süfi-Siyaset İlişkileri*. ed. Salih Çift-Takyettin Karakaya, 357-397. İstanbul: Ensar, 2020.
- Türer, Osman. "Osmanlı Anadolu'sunda Tarikatların Genel Dağılımı". *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Süfiler*. ed. Ahmet Yaşar Ocak, 207-246. Ankara: TTK, 2005.
- Yıldırım, Kadri. *Kürt Medreseleri ve Alimleri I-III*. İstanbul: Avesta, 2018.
- Yüksel, Sadrettin. *Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin Divan ve Şerhi*. İstanbul: Sabah Gazetesi Kültür Yayınları, 1977.
- Zeki Bey, Muhammed Emin. *Kürt ve Kürdistan Ünlüleri*. çev. M. Baban vd. Ankara: Özge, 2005.
- Zeki Bey, Muhammed Emin. *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*. çev. Vahdettin İnce vd. İstanbul: Nûbihar, 2018.
- Zerrinkub, Abdülhüseyin. *Tarihsel Perspektifiyle İran Tasavvufu*. çev. Nurcan Altun. İstanbul: Önsöz, 2014.